

Олексій Погорелов
(м. Київ)

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ІСТОРИЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Процес гуманізації історіографії потребує залучення художньої літератури для повнішого розуміння сутності історичного процесу. Завдяки новим підходам до цієї проблематики, а також розвитку міждисциплінарних досліджень, що використовують методи суміжних гуманітарних дисциплін, існує необхідність вивчення літературних творів як повноцінного історичного джерела.

Історіографія цього питання представлена невеликою кількістю наукових досліджень. Серед них чільне місце посідає монографія М. Топера “Ради жизни на земле. Литература и война. Традиции, речи, герои” та стаття Е. Сенявської “Література як історичне джерело” (“Історія „Первое сентября”. – 1995. – № 5), які аналізують значення останньої у вказаному аспекті. Праці Цвікальської Г.О. “Література і мистецтво в школі” (К., 1978), І. Коляди, Н. Загребельної, Н. Порало “Історія України (1914–1939) у художньо-літературних образах” (К., 2004) розкривають значення її в навчально-виховному процесі. Але загалом у сучасному джерелознавстві художня література як повноцінне історичне джерело є проблемою, що потребує подальшого дослідження.

Враховуючи актуальність проблеми, недостатність її вивчення, нашим завданням є спроба показати можливості використання цього як історичного джерела в процесі вивчення окремих аспектів I Світової війни на прикладі окремих творів першої чверті XX ст.

З огляду на потенційні можливості художньої літератури не варто йти по шляху її заперечення як категорії історичних джерел, бо її твори є здобутками писемності, що мають соціальне значення, естетично відбивають суспільну свідомість й у свою чергу її формують, виконують ряд важливих функцій: зберігають, нагромаджують, передають від покоління до покоління моральні, філософські й інші соціальні цінності, визначають світогляд та естетичні ідеали певних епох, народів, соціальних груп.

Варто звернути увагу на наступні аспекти художньої літератури як категорії джерел: її твори є частиною своєї епохи, а тому повинні розглядатися як безпосереднє джерело історії культури. Вона є специфічною формою вираження масової свідомості, а також інструментом

впливу на суспільну ментальність, що в свою чергу, потребує уваги до неї істориків останньої, фахівців психоісторії¹.

Тому художня література являє собою для історичної науки як самостійний об'єкт вивчення, так і повноцінне джерело, котре характеризується визначальним впливом суб'єктивності автора, світогляду останнього в процесі написання художнього твору, фантазією як засобом вираження його позицій. Вона призначена для широких мас населення. Саме тому її твори не можна розглядати як фактологічне джерело, але останні цінні для відображення ментальності свого часу, відбиваючи суб'єктивні аспекти соціальної реальності. При цьому вони поділяються на ті, що створені в епоху, котрій присвячені, й твори написані багато років згодом², що відрізняються за своїм значенням як історичне джерело.

Визначною подією XX ст., яка кардинально змінила психологію людей, була Перша світова війна. Вона являла собою гігантське потрясіння суспільної свідомості, тому знайшла широке відображення у художній літературі. Сформувалася літературна течія “втраченого покоління”, яке в юнацькому віці втратило сенс життя, пройшовши через жахи Першої світової війни, демонструвало своє розчарування в справедливості буття: “У всій Європі люди, як худоба, їм – на бойню, куди їх разом з м'ясниками гнали священики всіх віросповідань, благословляючи на загибель”, – зазначав Я. Гашек у “Пригодах бравого солдата Швейка”³. Ломка світоглядних основ людства призвела до інфляції духовних цінностей: “Абстрактні слова, такі, як “слава”, “подвиг”, “святиня”, “звитяга”, були непристойні поруч із назвами сіл, номерів доріг, знаками”⁴. Пережитий досвід, його емоційний вплив на долю людей пробудили в них “здібності, які в інші часи, при інших життєвих обставинах, можливо не відкрилися б зовсім” (Е.М. Ремарк). Влучно передав стан цих останніх ветеран війни Кондратьєв: “Я начал жить какой-то странной двойной жизнью. Одной – в реальности, другой в войне, в прошлом. Ночами приходили ребята моего взвода... Начал разыскивать их, но никого не нашел, я подумал, что один уцелел, а раз так, то должен сам все рассказать»⁵. У цьому епізоді простежується ознаки посттравматичного синдрому, котрі характерні для більшості людей, що пережили війну, наслідком яких є бажання поринути в минуле, почуття вини перед загиблими товаришами, потреба поділитися своїми почуттями. Саме тому пам'ять багатьох письменників не знає “строку давнини”. Їх творчість навіть через роки являє собою “живий нерв”, характеризується правдивістю і точністю у відображенні емоційної атмосфери⁶. Це дає змогу судити про значущість літератури воєнної тематики як історичного джерела, що достовірно передає психологічну реальність війни.

Е.М. Ремарк у своїх творах поствоєнної тематики (“Чорний обеліск”,

“Три товариші”) вказував, що під час війни головне завдання полягало в тому, щоб вижити фізично, а після неї постала проблема не бути розчавленим власними переживаннями. Роман Анрі Барбюса “Вогонь” був написаний у 1916 р., в розпал війни, коли психіка була повністю пригнічена інстинктом самозбереження, свідомість людини притуплялася для єдиної мети – вижити. Для підтвердження вказаної тези наведемо рядки роману: “Одним снарядом убивало по 30 человек, некоторых подбрасывало на метров 15, куски штанов болтались на верхушках деревьев, которые уцелели”⁷. Автор ніби механічно відтворює реальність, але не ототожнює себе з нею, а тому не може досягнути сенс цих подій. Вустами Захта – героя роману А. Цвейга “Суперечка про унтера Грішу” говорить той інстинкт, який сковує людину в єдиному бажанні вижити будь-якою ціною: “Да простит Бог тех, которые нас, порядочных людей, зажимают в тиски, что от страха мы только и способны на свинство»⁸.

“Наступило утро. Теперь к огню артиллерии прибавились разрывы мин...»⁹. У цих рядках природне явище “настав ранок” поєднується з іншою константою – сценами війни, образами смерті.

У 1929 р. були написані романи Е.М. Ремарка “На західному фронті без змін”, Е. Хемінгуей “Фієста”, Р. Олдінгтона “Смерть героя” (К., 1988), А. Цвейга “Спор про унтера Гриша”.

Майже всі письменники “воєнної тематики” були на фронті в молодому віці та невисоких званнях. Від них мало що залежало у масштабах воєнних операцій, їх погляди нікого не цікавили й ні на що не могли вплинути. Показова назва роману Е.М. Ремарка “На західному фронті без змін” відбиває почуття безсилля людей перед жорстокою дійсністю війни. Кожного дня на фронті гинуть солдати, а газети констатують: “На західному фронті без перемін”. У романі О.М. Толстого “Ходіння по муках” відзначається: “На західному фронті велася вперта боротьба за хатину на Ізере, коли відвоювання декількох метрів землі, густо политую кров’ю, вважалося перемогою, про яку по всьому світу бормотала Ейфелева вежа”¹⁰. За абстрактністю поняття “мільйони загиблих” не бачать людину, загибель якої є трагедією. Рядки Б. Келлермана переповнені відчаєм: “Кожне слово, вимовлене ними, означає смерть, кожний розчерк пера, кожна посмішка – смерть, смерть, смерть,...а вони живуть”¹¹.

Повоєнна літературна творчість – спроба компенсувати ситуацію безсилля й безгласності на війні, прагнення бути почутим та донести до суспільства свою позицію, постфактум пояснюючи чи виправдовуючи свою роль або впливаючи на майбутнє через осмислення воєнного досвіду.

Усі книги про війну мають типові риси як сюжетні, так і психологічні: наближеність до тематики насильницької смерті, “простота” моральних проблем у порівнянні з різноманітністю їх зовнішніх проявів,

жорстка ієрархія міжособистісних стосунків, заснованих як на особистісній, так і на службовій ціннісній шкалі, безпосереднє співвідношення почуттів та думок героя із загальними почуттями. Сюжетними “константами” є зокрема солдатська дружба, суворі умови фронтового життя, дезертирство, відірваність від сім’ї й дому, бій за стратегічний вузол (міст, переправу, висоту) ¹².

Війна як фон розвитку сюжету, як сцена для драми людської долі може бути плодотворною галуззю художнього пошуку. На полі бою людина знаходиться в стані постійної небезпеки: будь-який вибір, вчинок можуть перетворитися у вирішення питання життя і смерті. Тому саме тут – на межі людського існування – всі проблеми буття взаємопов’язані й надзвичайно загострені. Хоробрість і боягузтво, честь та безчестя, вірність обов’язку і зрада – ці та інші моральні проблеми й якості, які в повсякденному житті розмиті, на війні виявляють особистість з усією ясністю. Л.М. Толстой у своєму романі “Війна і мир” писав: “Ніде людина не буває так вільна, як під час битви, де вирішуються питання життя і смерті” ¹³. Війна є фоном для зображення людей. Тут логічно згадати слова одного з літературних героїв М. Дудіча: “Мы говорим не о войне, а о человеческих качествах, мужестве человека, о его душе. Просто нам эта душа на фоне багрового зарева виднее” ¹⁴.

Отже, короткий аналіз художньої літератури з точки зору можливого її використання як історичного джерела показує, що у цій якості вона має значний потенціал. Це останнє є дуже специфічним, що може бути застосованим при обмеженому колі дослідницьких завдань. Необхідно підкреслити, що, застосовуючи літературу як історичне джерело, учений вступає в міждисциплінарне поле дослідження, що потребує коректних методів для цього. Вона позбавляє історичну працю схематизму й спрощення ¹⁵.

Як продукт художньої творчості, література про війну у змістовому аспекті настільки багатозначна, що, з одного боку, сприймається як “інформаційна ємність”, а з іншого, – потребує особливих методів та прийомів, неадекватних для традиційного історичного дослідження, бо війна була величезним зламом у суспільній свідомості. Відображення цього глобального “психологічного оціпеніння” можна знайти в творах художньої літератури.

¹ *Сенявська Е.* Художня література як історичне джерело // *Історія.* – 2001. – № 44. – С. 5.

- ² Цвікальська Г.О. Література і мистецтво в школі. – К., 1978. – С. 10.
- ³ Гашек Я. Пригоди бравого солдата Швейка. – С. 140.
- ⁴ Хемінгуей Е. Фієста. – С. 137.
- ⁵ Топер М. Ради жизни на земле. Литература и война. Традиции, речи, герои. – М., 1983. – С. 321.
- ⁶ Корташова И. и др. «Историческая психология и литературоведение» // Философские науки. – Москва, 1995. – № 3. – С. 8.
- ⁷ Барбюс А. Вогонь. – С. 200.
- ⁸ Цвейг А. Спор об унтере Грише. – М., 1983. – С. 395.
- ⁹ Ремарк Е.М. На західному фронті без перемін. – С. 112.
- ¹⁰ Толстой О.М. Хождения по мукам. – С. 215.
- ¹¹ Келлерман Б. Дев'яте листопада. – С. 140.
- ¹² Сенявська Е. Художня література як історичне джерело // Історія. – 2001. – № 44. – С. 4.
- ¹³ Толстой Л.Н. Война и мир: Роман. – М., 1983. – Т. 2. – С. 472.
- ¹⁴ Топер М. Указ. соч. – С. 197.
- ¹⁵ Коляда І.А., Загребельна Н.І., Порало Н.Д. Історія України (1914–1939 рр.) в художньо-літературних образах. – К., 2004. – С. 9.